

NASLOVNICA

SADRŽAJ

INTERVJU S POVODOM

KRITIKA

MANIFESTACIJE

STUDENTSKA SCENA

ESEJI

i... Gajin, I. Doniranje

i... Novaković, J. Neobično krojačko umijeće Thomasa Pynchona

i... Drenjančević, Zdravko Slavonski folklorni napjevi

i... [Turkalj Podmanicki, M. Prilog istraživanju crkve sv. Mihovila u Osijeku](#)

i... Mrčev, A. Panonski palimpsest

i... Matijević, T. Traktat o kiparstvu / traktat o ulici

IZ STRUKE ZA STRUKU

IZDAVAČKA DJELATNOST

Margareta Turkalj Podmanicki, predavač

Umjetnička akademija u Osijeku

margareta.turkalj@uaos.hr

Prilog istraživanju nekadašnje isusovačke crkve sv. Mihovila u Osijeku^[1]

Sažetak

Nekadašnja isusovačka, a danas župna crkva sv. Mihovila u Osijeku reprezentativna je građevina čije srednjoeuropsko porijeklo prepoznajemo u rješenju prostorne organizacije, ali i pročelja. To jest, radi se o *Wandpfeiler*-crkvi (crkva s u unutrašnjim kontraforima, zidnim stupcima) s impresivnim pročeljem koje krasi dva zvonika. Ovdje iznesena saznanja tiču se interpretacije graditeljskih faza, odnosno specifičnih uvjeta u kojima se gradi bivša isusovačka crkva. Gradnja traje dugo (1725. – 1766.) što je posljedica poslijeratnih uvjeta, siromaštva kao i istovremene izgradnje isusovačke rezidencije u Osijeku. Izvedeno rješenje rezultat je izmjena projekta tijekom gradnje. Na temelju istraživanja izvora te strukture i prostornog rješenja građevine donose se slijedeći zaključci:

Crkva je građena u dvije faze:

Prvoj fazi (1725. – 1730.) pripada dio broda i uža poligonalna apsida koji ukazuju da je prvotni prostorni koncept crkve bio bitno drugačije planiran od konačno izvedenog: kao jednobrodna crkva s užim poligonalnim svetištem, koja tipološki pripada srednjovjekovnoj graditeljskoj tradiciji.

Tijekom druge faze (1733. – 1735.) brod crkve se proširuje bočnim kapelama, gradi se svod i pjevalište. Tijekom ove faze došlo je do izmjene projekta u kojoj je crkva transformirana od tradicionalnog rješenja u suvremenu modernu građevinu zrelobaroknih osobina uvođenjem visokih i prostranih bočnih kapela.

Također, izgradnja pročelja se odvija u više faza, od kojih možemo definirati tri:

Prva faza (1733. do 1735. godine) pročelje je nedovršeno, bez tornjeva. Gradnja je vjerojatno prekinuta zbog loših financijskih uvjeta.

Drugoj fazi (1741.) pripadaju tornjevi koji su bili izgrađeni u visini razine pjevališta i užu od današnjih zvonika, odnosno u širini broda crkve.

Tijekom treće, završne faze (1765. – 1766.) prethodni zvonici su djelomično srušeni i na njihovom mjestu su podignuti novi, širi od prethodnih.

Nova saznanja o fazama i promjenama u projektima crkve i pročelja daju novo viđenje povijesti izgradnje građevine kao i nove smjernice za njeno istraživanje.

Ključne riječi:

18. stoljeće, Osijek, crkva sv. Mihovila, *Wandpfeiler* – zidni stupac, dvoranjnsko pročelje, faze gradnje

Nekadašnja isusovačka crkva sv. Mihovila u osječkoj Tvrđi je u dosadašnjoj stručnoj literaturi prepoznata kao reprezentativna građevina srednjoeuropskog porijekla. Takvo zapažanje odnosi se i na prostornu organizaciju i na rješenje pročelja.

Andela Horvat[2] pročelje uspoređuje sa pročeljima sa salzburške katedrale (početak 17. st.) i sv. Vidom u štajerskom Vogau (oko 1750. godine). S njom se slaže i Đurđica Cvitanović[3] te navodi i tipološku sličnost osječkog pročelja sa pročeljem župne crkve u Leobenu, a tlocrtno rješenje prepoznaje kao ranobarokno. Katarina Horvat - Levaj[4] u izvedenom rješenju crkve sv. Mihovila prepoznaje karakteristično spajanje pročelja s dva tornja sa *Wandpfeiler*-tipom crkve, realizaciju ideje planiranog, ali početkom 17. stoljeća neizvedenog projekta bivše isusovačke crkve sv. Katarine u Zagrebu. Akademik Vladimir Marković[5] pak naglašava da se u slučaju tlocrtnog rješenja radi o ranobaroknom tipu arhitekture, *Wandpfeiler*-tipu crkve, koji je u osječkom primjeru zrelobarokna realizacija (upravo zbog primjene prostranih kapela i drugačijeg smještaja oltara) te ju uspoređuje s pavlinskom crkvom u istarskom Sv. Petru u šumi[6].

Crkva sv. Mihovila je uključena u svaki značajniji pregled barokne arhitekture u Hrvatskoj,[7] ali dosad nije sustavno istraživana. Ovim radom namjera je iznijeti saznanja koja se tiču interpretacije graditeljskih faza, odnosno specifičnih uvjeta u kojima se gradi bivša isusovačka crkva.

Istočna Slavonija, nakon oslobođenja od Turaka ulazi u sastav Habsburške Monarhije. Za sve što se gradi u Tvrđi traži se dopuštenje Dvorske komore u Beču.[8] Zajedno sa oslobodilačkom vojskom u grad ulaze, kao predstavnici vjerskog života, uz franjevce i isusovci koji dobivaju upravljanje župom. Za razliku od ostalog područja Slavonije koje je pod pečuškom biskupijom, osječka župa je pod izravnom upravom ostrogonskog nadbiskupa sa sjedištem u Tmavi . Stoga, ne iznenađuje rješenje crkve čiji je projekt srednjoeuropske provenijencije.

Dolaskom u osječku Tvrđu, isusovci se smještaju na područje današnjeg Križanićevog trga, uz džamiju koja je prenamjenom postala njihova crkva. No, kako prostor bio neprimjeren i premalen, javila se potreba za novom crkvom koja se počinje graditi 1725. godine.

Ovim radom postavlja se pitanje: je li izvedeno rješenje ujedno i prvotni projekt iz dvadesetih godina 18. stoljeća?

Na novooslobođenom teritoriju aktivna je obnova starih crkava kao i izgradnja novih. U sakralnoj arhitekturi dominantna su dva pristupa: većina sakralnih objekata su tradicionalne jednobrodne građevine srednjovjekovnog tipa zaključene poligonalnim svetištem. Drugi pristup obilježilo je prihvaćanje suvremenih trendova karakterističnih za prostor srednje Europe, kao u slučaju crkve sv. Mihovila.

Crkva se gradi dugo, gotovo kroz čitavo razdoblje djelovanja isusovačke Misije u Osijeku, što je posljedica poslijeratnih uvjeta, neimaštine te istovremene gradnje rezidencije Reda nedaleko crkve.

Iz pisanih izvora[9] (Godišnja izvješća, Osječki ljetopisi, Kanonske vizitacije) saznajemo o etapama izgradnje crkve, ali ništa o njenom izgledu. Gradnja crkve teče sporo. U Osječkim ljetopisima zapisano je da se 1765. i 1766. godine završavaju tornjevi zvonika.

Današnja crkva je sačuvana barokna cjelina. Prostor crkve je jednobrodan, dužine tri traveja, nadsvođen bačvastim svodom sa susvodnicama te flankiran s dva para prostranih kapela, koje odjeljuju zidni stupci. Na brod se nastavlja uže i nešto niže trostrano zaključeno svetišće, čiji je svod zasječen dubokim susvodnicama. Svetišni dio i prostor ispred djeluju neobično u odnosu na dio broda crkve s kapela i upućuje na zaključak da je u toku gradnje projekt izmijenjen. Ono što se može naslutiti iz tlocrta, potvrđuje situacija na krovu: zapadni dio crkve sa debljim zidovima koji pripadaju svetišću i dijelu broda su započeti, ali je gradnja prekinuta. S vanjske strane tih zidova sačuvani su pilastri naznačeni u opeci kao istaci. Prema *Godišnjim izvješćima (Litterae annue)*[10] taj dio crkve se gradio do 1730. godine. Nakon prekida, gradnja se nastavlja 1733. i 1734. godine kada je podignut svod i završeno pjevalište. Crkva je u toj fazi nedovršena, ali u funkciji.

Pisac Osječkih ljetopisima bilježi da gradnja tornjeva traje do 1766. godine.[11] U unutrašnjosti južnog zvonika, u razini pjevališta na zapadnom zidu vidljivi su tragovi objijene opeke kojih nema na višim etažama. Unutrašnjost sjevernog zvonika je ožbukana, zbog čega zasad nije moguće potvrditi istu situaciju, ali kada je 2001. godine započela obnova pročelja, dotrajala žbuka je bila objijena te su na pročelju otkrivene reške u visini otprilike 4 metra.[12] Između kapele broda i današnjih tornjeva u zoni krovšta su jasno vidljive reške. Navedeno jasno ukazuje da je i u gradnji tornjeva postojalo više faza i projekata.

Rezultati istraživanja bacaju novo svjetlo na povijest izgradnje crkve i daju doprinos istraživanju isusovačke barokne arhitekture u Hrvatskoj u kontekstu srednje Europe. Iz navedenih saznanja, zaključeno je da je crkva građena u dvije faze. Prvoj fazi (1725. – 1730.) pripada dio broda i uža poligonalna apsida koji po svojim oblikovnim obilježjima ukazuju da je prvotni prostorni koncept crkve bio bitno drugačiji od konačno izvedenog. Rješenje jednobrodne crkve s užim poligonalnim svetištem je široko rasprostranjen tip, čest na području istočne Hrvatske, nastavlja se na graditeljsku tradiciju srednjeg vijeka i ne vezuje za arhitekturu određenog samostanskog reda. Komparativni primjeri za takav tip crkve mogu se pronaći u franjevačkim crkvama u Slavonskom Brodu i Vukovaru (prije Jordanova proširenja crkve), ali i u isusovačkoj crkvi sv. Jurja u Petrovaradinu koja s osječkom crkvom ima više zajedničkih obilježja. Obje crkve su unutar vojne utvrde[13], župne su crkve pod upravom ostrogonskog nadbiskupa u Tmavi[14] i vode ih isusovci.

U drugoj fazi izgradnje, između 1733. i 1735. godine zahvaljujući donacijama grofa Strahenberga, zapovjednika Slavonije i grada[15] brod crkve se proširuje bočnim kapelama, gradi se svod i pjevalište. Tijekom ove faze došlo je do izmjene projekta u kojoj je crkva transformirana od tradicionalnog

rješenja u suvremenu modernu građevinu zrelobaroknih osobina uvođenjem visokih i prostranih bočnih kapela. Deset godina nakon početka gradnje, iako crkva nije u potpunosti dovršena, počinje se koristiti.

Izgradnja pročelja se također odvija u više faza, od kojih možemo definirati tri. Ujeto možemo govoriti o prvoj fazi u razdoblju od 1733. do 1735. godine. Nije sigurno kako je pročelje tada trebalo izgledati, jer tornjevi u to vrijeme još nisu izgrađeni. Vjerojatno se radi o istom projektu po kojem su tornjevi izgrađeni šest godina kasnije, ali je gradnja prekinuta zbog loših financijskih uvjeta.

Drugoj fazi pripadaju tornjevi koji se spominju u Godišnjim izvješćima iz 1741. godine.[16] Oni su bili izgrađeni u visini razine pjevališta i prema tragovima obijene opeke u unutrašnjosti južnog zvonika, bili su uži od današnjih zvonika, odnosno u širini broda crkve. Ova faza pročelja sa zvoncima bila je dosad nepoznata stručnoj javnosti.

Tijekom treće, završne faze (1765. – 1766. godine) prethodni zvonici su djelomično srušeni i na njihovom mjestu su podignuti novi, širi od prethodnih. Ostaci starih zvonika bili su vidljivi na pročelju crkve tijekom obnove 2001. godine kao i unutrašnjosti južnog zvonika.

Kako je 1736 – 39. godine gradom vladala kuga, moguće je da su 1741. godine ponovno zbog nepovoljnih prilika izvedeni zvonici bili pojednostavljena verzija kasnijih. Bolji uvjeti se počinju stvarati 1745. godine proglašenjem Osijeka sjedištem Virovitičke županije, čime grad stiče značajniju političku ulogu, koja će mu 1760 – ih godina omogućiti izgradnju monumentalnih zvonika današnjeg izgleda.

Izneseni podaci i rezultati istraživanja otkrivaju nam nove okolnosti gradnje crkve. Crkva sv. Mihovila je započeta 1725. godine kao jednostavnija crkva tradicionalne prostorne sheme. Tijekom izgradnje dolazi do izmjene projekta po kojem se gradi crkva čiji je brod proširen parom bočnih kapela koje oblikuju *Wandpfeileri*. *Wandpfeiler*-tip crkve na hrvatsko tlo donose isusovci početkom 17. st izgradnjom bivše isusovačke crkve sv. Katarine u Zagrebu (1620. – 1632.) i Varaždinu (1642. – 1645.), a zatim je od druge polovice 17. stoljeća šire prihvaćena, npr. franjevačka crkva u Varaždinu (1650.), župna crkva u Samoboru (1670 – ih).[17] Osječka crkva nastavlja se na tlocrtnu shemu koja pripada 17. stoljeću,[18] ali ju prilagođava novim liturgijskim zahtjevima[19] što je rezultiralo zrelobaroknim rješenjem: ukinute su galerije iznad kapela koje se sada protežu do svodova i svojom visinom prekidaju grede, a njihovi odsječci ostaju samo iznad nosača. Oltari se sa bočnih zidova sele na začelni zid ispod prozora. Navedenim obilježjima crkva sv. Mihovila je suvremeno zrelobarokno rješenje jedinstveno na području Slavonije.

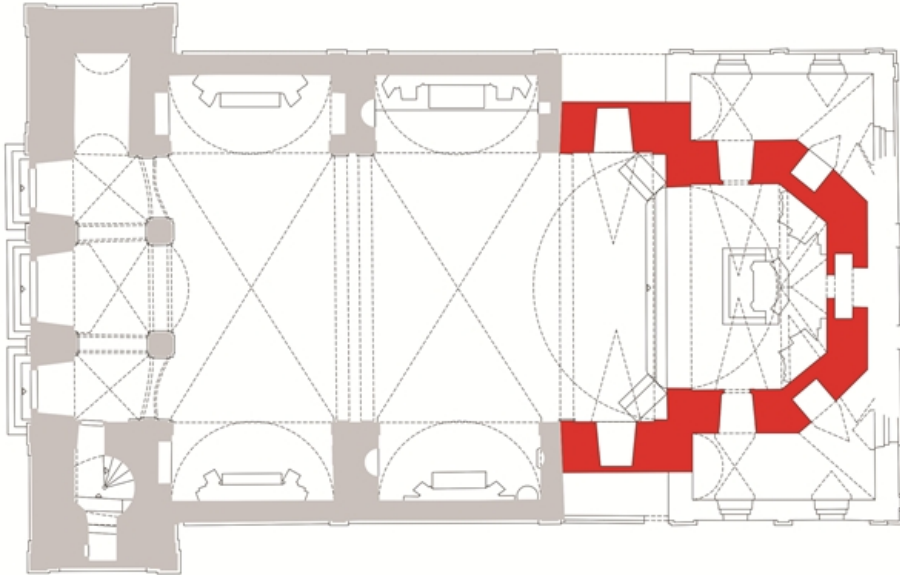
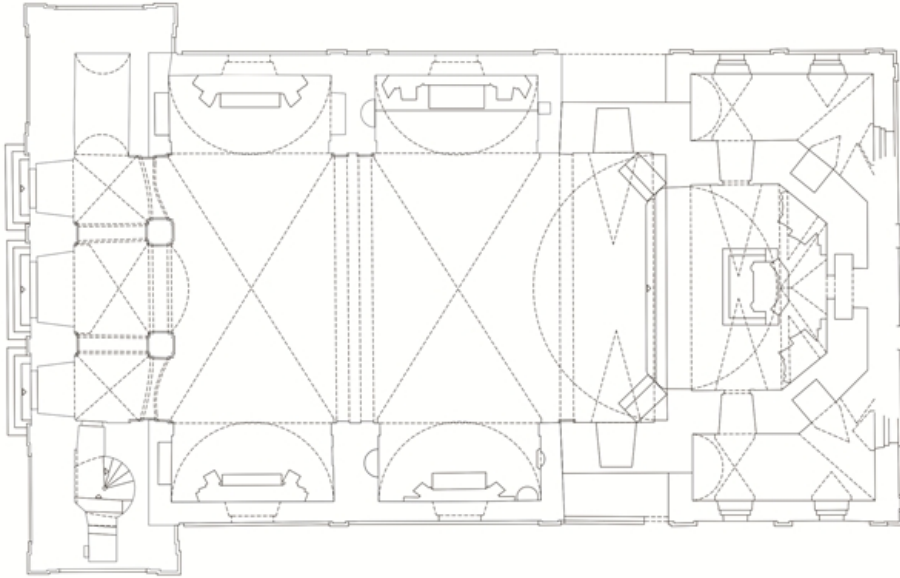
Saznanja o fazama i promjenama u izgledu pročelja također daju novo viđenje na povijest izgradnje crkve. Tip pročelja s dva tornja često je rješenje na području Habsburške Monarhije. Uže proporcije zvonika iz druge faze mogle bi biti posljedica nepovoljnih financijskih uvjeta. Do promjene klime postupno dolazi jačanjem političke uloge Osijeka, nakon 1745. godine kada postaje sjedište Virovitičke županije, u vrijeme početka vladavine Marije Terezije. Takvi uvjeti mogli su osigurati bolje mogućnosti za proširenje zvonika i dovršenje pročelja.

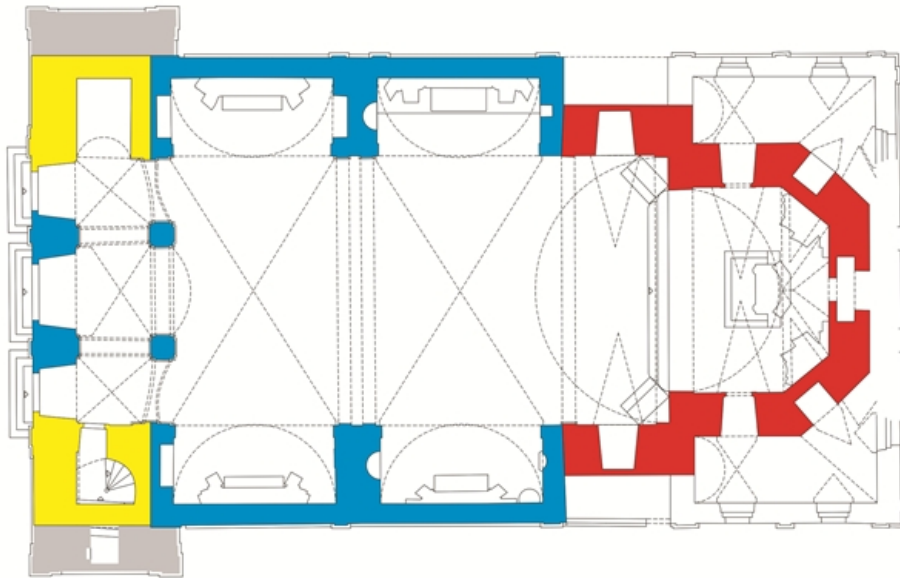
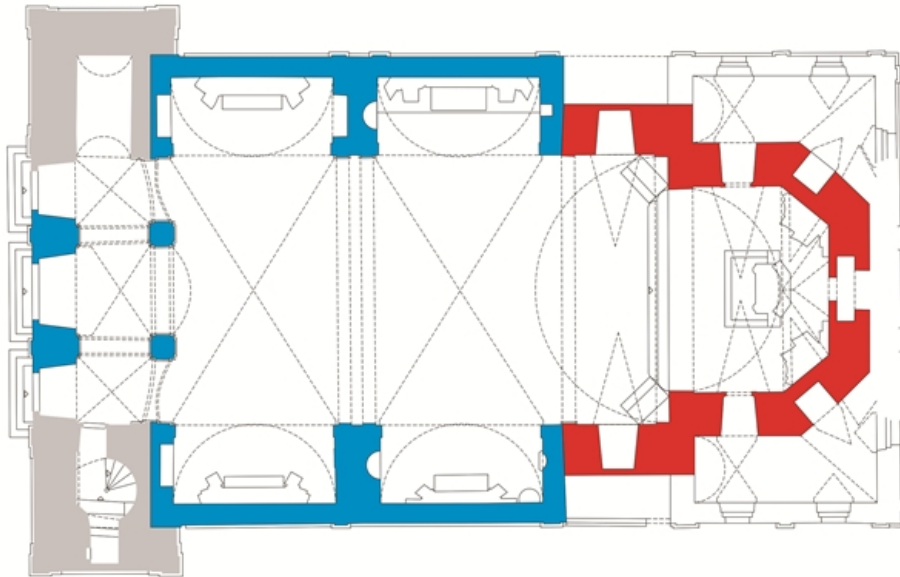
S obzirom na dugu izgradnju crkve i promjene projekta tijekom izgradnje, vjerojatno se radi o različitim autorima projekta crkve i pročelja, a poseban status ove župe i njezinu ulogu u vjerskom životu grada upućuju da projektante treba tražiti na širem području Habsburške Monarhije.

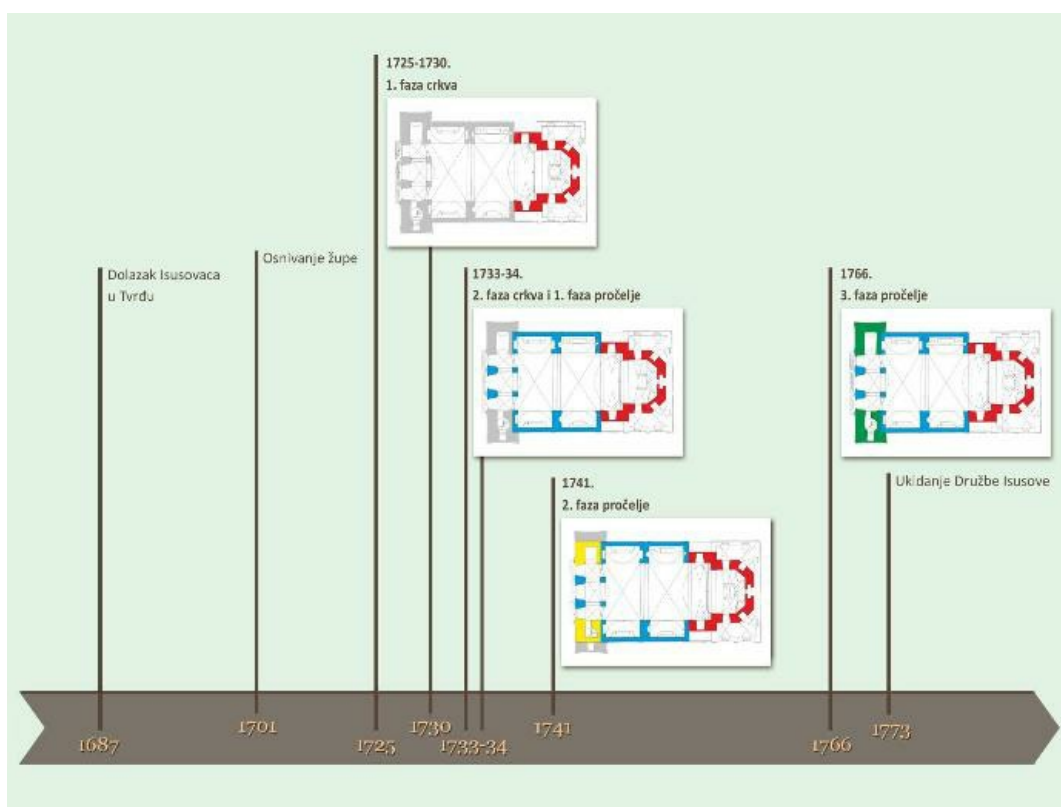
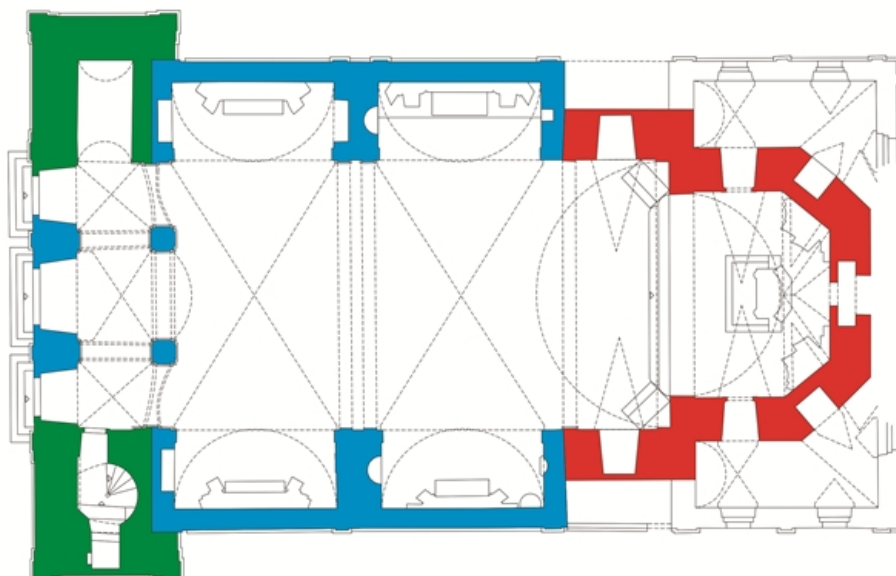
Kontekst ove crkve u razvoju srednjoeuropskog baroknog graditeljstva tema je zasebne studije.[20]

Legende uz ilustracije

1. Osijek, isusovačka (sada župna) crkva sv. Mihovila (1725. – 1766.), pročelje.

(foto: http://en.wikipedia.org/wiki/File:St._Michael%27s_Church,_Osijek.jpg, posjet: 8.3.2008.)

2. Crkva sv. Mihovila, unutrašnjost, pogled prema svetištu i bočnoj kapeli. (foto: M. Turkalj Podmanicki)

3. Crkva sv. Mihovila, tlocrt. (planoteka Instituta za povijest umjetnosti /dalje: planoteka IPU/, Zagreb)

4. Prva faza izgradnje crkve sv. Mihovila (1725. – 1730.), tlocrt, grafički prikaz faza u boji na podlozi arhitektonske snimke planoteke IPU (slika 4 – 7) (izradila: M. Turkalj Podmanicki)

5. Druga faza izgradnje crkve i prva faza pročelja (1733. – 1734.), crkva sv. Mihovila, Osijek

6. Druga faza pročelje (1741.), crkva sv. Mihovila, Osijek

7. Treća faza pročelje (1766.),), crkva sv. Mihovila, Osijek

8. Prikaz faza izgradnje pročelja i crkve sv. Mihovila u Osijeku od dolaska isusovaca u Osijek do ukidanja Družbe Isusove (1687. – 1773.). (izradila M.

Literatura:

1. Cvitanović, Đurđica „Isusovačka arhitektura baroknog razdoblja u hrvatskim zemljama“. U: *Isusovačka baština u Hrvata: u povodu 450-te obljetnice osnutka Družbe Isusove i 500-te obljetnice rođenja Ignacija Loyole* - katalog izložbe. Muzejsko – galerijski centar, Zagreb 1992., str. 58.
2. Horvat, Anđela „Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj“. U: Horvat, Anđela; Matejčić Radmila; Prijatelj Kruno *Barok u Hrvatskoj*. Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1982., str. 45.
3. Horvat-Levaj, Katarina „Ranobarokno pročelje crkve sv. Katarine u Zagrebu – nedovršeni projekt s dva zvonika“. U: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 31/2007. Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, str. 91-110
4. Marković, Vladimir „Arhitektura u Hrvatskoj“. U: *Hrvatska i Europa, Barok i prosvjetiteljstvo, kultura, znanost, umjetnost*. Školska knjiga, Zagreb 2003.
5. Matoš, Jerko „Kanonske vizitacije Osijeka u XVIII. stoljeću“. U: *Vrela i prinosi*, 15/1985. Filozofsko teološki institut družbe Isusove, Zagreb 1985., str. 109 – 115.
6. Mažuran, Ivo *Grad i tvrđava Osijek*. Grafika, Osijek 2000.
7. Sršan, Stjepan (ur.) *Osječki ljetopisi: 1686.-1945*. Povijesni arhiv, Osijek 1993.
8. Sršan, Stjepan (ur.) *Visitationes Canonicae – Kanonske vizitacije, Osijek i okolica 1732. – 1833.*, Knjiga V. Državni arhiv, Osijek 2007.
9. Turkalj Podmanicki, Margareta; Horvat-Levaj, Katarina "Nekadašnja isusovačka crkva sv. Mihovila u Osijeku u srednjoeuropskom kontekstu". U: *Peristil*, 54/2011. Društvo povjesničara umjetnosti, Zagreb, str. 223-233.

[1]Rad je pod istim naslovom, s manjim izmjenama, objavljen u *Zbornik 3. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti*, (ur.) Andrej Žmegač, Institut za povijest umjetnosti, 2013., 197-200.

[2]Horvat, Anđela „Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj“. U: Horvat, Anđela; Matejčić Radmila; Prijatelj Kruno *Barok u Hrvatskoj*. Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1982., str. 45.

[3]Cvitanović, Đurđica „Isusovačka arhitektura baroknog razdoblja u hrvatskim zemljama“. U: *Isusovačka baština u Hrvata: u povodu 450-te obljetnice osnutka Družbe Isusove i 500-te obljetnice rođenja Ignacija Loyole*, katalog izložbe, Muzejsko – galerijski centar, Zagreb 1992., str. 58.

[4]Horvat-Levaj, Katarina „Ranobarokno pročelje crkve sv. Katarine u Zagrebu – nedovršeni projekt s dva zvonika“. U: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 31/2007., Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, str. 103 – 104.

[5]Marković, Vladimir „Arhitektura u Hrvatskoj“. U: *Hrvatska i Europa, Barok i prosvjetiteljstvo, kultura, znanost, umjetnost*, Školska knjiga, Zagreb 2003., str. 605.

[6]Isto, str. 609.

[7]Horvat, Anđela (bilj. 1), Cvitanović, Đurđica (bilj. 2), Marković, Vladimir (bilj. 4), Horvat-Levaj, Katarina (bilj. 3)

[8]Mažuran, Ivo *Grad i tvrđava Osijek*. Grafika, Osijek 2000., str. 95.

[9]Matoš, Jerko „Kanonske vizitacije Osijeka u XVIII. stoljeću“. U: *Vrela i prinosi* 15/1985. Filozofsko teološki institut družbe Isusove, Zagreb 1985., str. 109 – 115.;

Sršan, Stjepan (ur.) *Osječki ljetopisi: 1686.-1945*. Povijesni arhiv, Osijek 1993. ; Sršan, Stjepan (ur.) *Visitationes Canonicae – Kanonske vizitacije, Osijek i okolica 1732. – 1833.*, Knjiga V., Državni arhiv, Osijek 2007.

[10]Matoš, Jerko (bilj. 8), str. 112.

[11] U Ljetopisu osječke misije ili Družbe Isusove navodi se da 9. svibnja 1765. kočijaš dovezao 33.000 opeka i 400 dasaka potrebnih za gradnju tomjeva. 26. kolovoz 1765.: „Zidari su praznovali od podizanja tomjeva radi jučerašnjih svatova“; 29. travnja 1766. „Iz Graza je stigao bijeli lim za pokrivane tomjeva , a dovezli su ga trgovci iz Donjeg grada. Kasnili su četiri tjedna zbog niskog vodostaja rijeke Mure, tako da nisu mogli putovati vodom. Iz Darde je stiglo 42 kulle pečene kreča za gradnju dugog tomja.“; 2. svibnja 1766. „Na toranj je uz zvuk truba postavljen prvi križ od 100 imperijala, i to onaj sa strane evanđelja“; 19. lipnja 1766. „S tomja je na krov crkve pao radnik.“, Sršan, Stjepan (bilj. 8), str. 242 – 247.

[12]Podatak dobiven e-poštom od Tone Papića, višeg konzervator KONZOS-a koji je vršio nadzor obnove, primljeno 17.7.2008.

[13]Na čijim je projektima izgradnje sudjelovao grof Gosseau d'Henefff

[14]Poseban status osječke i petrovaradinske isusovačke crkve proglasio je ostrogonski nadbiskup hrvatskog porijekla Leopold Kolonić

[15]Matoš, Jerko (bilj. 8), str. 112.

[16]Isto, str. 113.

[17]Marković, Vladimir (bilj. 4), str. 599 - 600.

[18]Cvitanović, Đurđica (bilj. 2), str. 41

[19]Marković, Vladimir (bilj. 4), str. 605.

[20]Vidi: Turkalj Podmanicki, Margareta; Horvat-Levaj, Katarina, "Nekadašnja isusovačka crkva sv. Mihovila u Osijeku u srednjoeuropskom kontekstu". U: *Peristil* 54/2011. Društvo povjesničara umjetnosti, Zagreb, str. 223-233.